

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Berlocker och medaljonger : något om romartidens guldsmede i Norden
Andersson, Kent

Fornvännen 92:3/4, 115-127

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1997_115

Ingår i: samla.raa.se

Berlocker och medaljonger

Något om romartidens guldsmede i Norden

Av Kent Andersson

Andersson, K., 1998. Berlocker och medaljonger. Något om romartidens guldsmede i Norden. (Berloques and medallions. Some remarks on gold jewellery in the Roman Period in the Nordic countries.) *Fornvännen* 92. Stockholm.

Shortly before the birth of Christ a type of gold artefacts characterised by the use of filigree and granulation can be discerned in the Nordic countries. An analysis of the design and manufacturing procedures for the filigree wire, and the soldering techniques used shows that inspiration for this jewellery may be sought in south-eastern Europe, particularly in the Hellenistic world. This paper discusses different methods of manufacturing filigree wire and sets the techniques in their cultural historic context. It is the author's opinion that the techniques were transmitted directly to the Nordic countries. There are also other indications in the jewellery material of such immediate connections. Examples thereof are given in the later part of the paper in order to establish that the "imitations" of Roman imperial medallions found in the Nordic countries should be seen as a type of "intellectual" import, an idea which was taken over and recycled in the Germanic area. This is also indicative of very direct contacts.

Kent Andersson, Institutionen för arkeologi och antikhistoria, Uppsala universitetet, S:t Eriks Torg 5, SE-753 10 Uppsala, Sweden.

I Norden uppträder de äldsta guldsmyckena redan vid slutet av stenåldern, uppenbarligen importerade i färdigt skick främst från Väst-europa. Det rör sig bland annat om några lunula-formade halssmycken och s.k. noppen-ringar, som framkommit i Danmark (Ramskou 1975, s. 13; Schou Jørgensen 1975, s. 34 ff., fig. 8). För Sveriges vidkommande kan nämnas några enkla, spiralformade pärlor från Väster-götland, som hittats i sådana sammanhang att en datering till senneolitikum är sannolik (Montelius 1916). Men trots de tidiga fynden skulle det dröja fram till bronsåldern innan en inhemsk tillverkning av gulföremål kom igång. Redan under äldre bronsålder etableras verkstäder, men dessutom fanns också en betydande import.

Bronsålderns guldsmede karaktäriseras av en relativt begränsad formrepertoar och dekor-formerna är även de stereotypa. Framför allt är

armringar av skilda slag vanliga, och de flesta av dem är gjutna och har punsad dekor (Schou Jørgensen 1975; Knape 1994).

Den guldrikedom som präglar den yngre bronsåldern avbryts vid periodens slut (omkring 600 f.Kr.) av ett långt intervall, som sträcker sig in i period III av förromersk järn-ålder, då gulföremål helt, eller så gott som helt, saknas i Skandinavien. Från hela detta område finns bara ett enda fynd som möjligen bryter denna bild. Det lär ha framkommit någon gång under förra seklet och kom att ingå i fornforskaren P. A. Säves samling. I dennes kvarlåtenskap hittades i en ask en uppsättning bestående av ett halsband och fyra örhängen (fig. 1) tillsammans med en lapp med texten »hittat på Gotland». Fyndet publicerades av O. Almgren i *Die ältere Eisenzeit Gotlands*. Där diskuterades uppsättningen tillsammans med materialet från period III och Almgren hänvisade

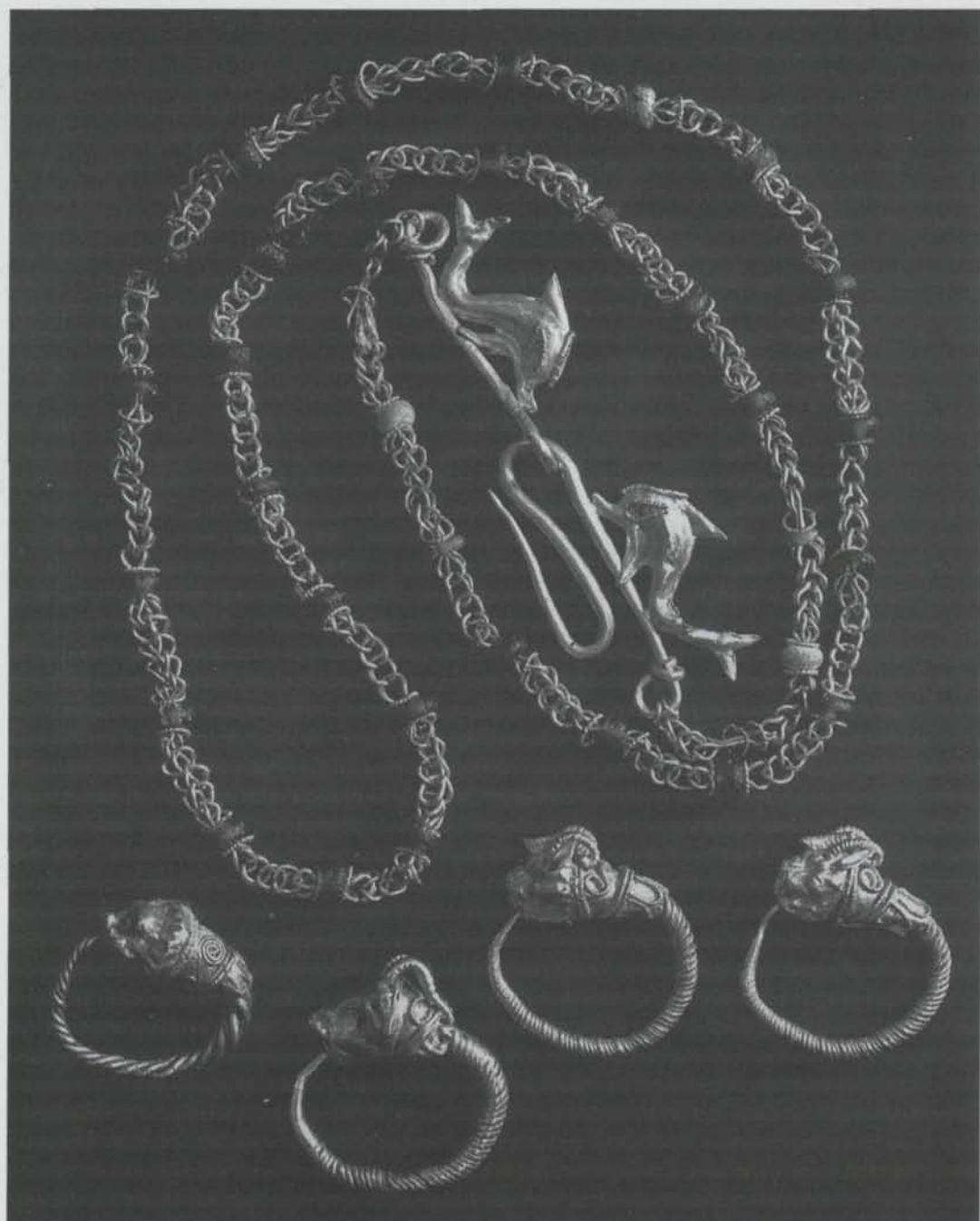


Fig. 1. Skandinaviens äldsta guldfynd från järnålder. Enligt uppgift skall halskedjan och de fyra örringarna ha påträffats på Gotland under förre seklet. Det har ingått i P. A. Säves samling och är av hellenistiskt ursprung. Första halvan eller mitten av 200-talet f. Kr. Foto ATA. – The oldest Iron Age gold find in Scandinavia. According to some sources the necklace and the four earrings were found on Gotland in the last century. This find was a part of P. A. Säv's collection and is of Hellenistic origin. The dolphin-shaped clasp of the necklace indicates that it was produced in the western Mediterranean area and the shape of the earrings shows that they were manufactured in the early or mid 3rd century BC. Photo ATA.

till vad som sågs som hellenistiska paralleller i södra Ryssland (Almgren 1914, s. 15). Detta blev länge en förhärskande uppfattning och kom att, på ett olyckligt sätt, färga hela synen på den äldre järnålderns guldsmede i Norden (t.ex. Ekholm 1935, s. 182; Nylén 1956, 1962, 1970; Stenberger 1971, s. 351 f.). Inte minst fick den stor betydelse vid diskussioner kring guldsmedets uppkomst och bakgrund. En förnyad analys av uppsättningen visar emellertid att det finns fog för en kritisk hållning visavi Almgrens teori. Detta av följande skäl: låsordningen på halskedjan har avslutningar med delfiner (fig. 1). Detta är ett karaktäristiskt drag för västhellenistiska arbeten och antyder ett tillverkningsområde för halsbandet i de hellenistiska kolonierna i södra Italien (jfr t.ex. Depert-Lippitz 1985, s. 252, fig. 185). Örhängena kan inte med lika stor säkerhet proveniensbestämmas – de tillhör typer som har en vid geografisk spridning inom hela det hellenistiska området. Däremot är deras värde för fyndets kronologiska inpassning stort, eftersom typerna har flera kronologiskt känsliga drag. Typen som sådan, dvs. örringar med avslutande djurhuvuden, introducerades under Alexander den Stores tid som en följd av persisk påverkan. De äldsta typerna hade avslutande lejonhuvuden och kännetecknades av en dekorkrage mellan huvudet och örringen. Med detta som bakgrund bör alltså Sävö-örhängena placeras tidigt i typens utvecklingsschema och av Pfrommer (1990, Taf. 30) dateras likartade örringar till första hälften eller mitten av 200-talet f.Kr. Detta ger naturligtvis bara en uppfattning om tidpunkten för örhängenas och förmodligen även halskedjans tillkomst och säger inget om när setet deponerades på Gotland, om det nu över huvud taget skedde under förhistorisk tid. Möjligen skulle en lagning på halskedjan, som är mycket klumpigt gjord, kunna uppfattas som ett tecken på att den lagats av en »barbarisk» guldsmed, kanske i Norden och förmodligen då på Gotland. Att lagningen skulle vara gjord inom det hellenistiska området anser jag helt uteslutet: en hellenistisk guldsmed skulle inte göra en så iögonenfallande lagning och skulle säkerligen även välja en finare diameter på tråden.

Om man accepterar en datering av Sävö-setet till omkring mitten av 200-talet f.Kr. och förutsätter att det påträffats på Gotland är det uppenbart, att det finns ett kronologiskt gap på över 150 år mellan detta och de äldsta inhemska guldföremålen från järnåldern. Dessa börjar uppträda under första århundradet f.Kr., dvs. under period III av förromersk järnålder. Det rör sig om en smula klumpiga hals-, arm- och fingerringar, som förmodligen vittnar om kontakter med det keltiska kulturområdet, möjligtvis i de västra delarna av Europa. Dessa tidiga föremål har en begränsad spridning i Norden och är mest allmänna i Danmark, där förmodligen även vissa av dem framställts (Becker 1990, 1993). Från svenskt område kan ett fynd från Anga socken på Gotland framhållas som tillhörande denna tidiga grupp (Nylén 1956, s. 506 f., fig. 300: 7). På flera av dessa tidiga ringar förekommer en grov form av granulation, i allmänhet i pyramidform med tre korn som bas och ett korn på toppen.

Under något mer framskriden period III framträder smycken och dekorformer av en helt annan karaktär. Det förefaller som om man vid denna tid får impulser från ett helt annat håll än tidigare. Av allt att döma har sydliga och sydöstliga kontaktvägar fått ökad betydelse, och stildrag, vars yttersta bakgrund måste sökas i det hellenistiska guldsmedet runt östra Medelhavet och kring Svarta havet, ger sig till känna. Det kan inte uteslutas, att detta är ett resultat av mycket direkta kontakter, där till och med främmande guldsmeder kan ha sökt sig till Norden och där grundat verkstäder. Under äldre romersk järnålder uppstår så det som i dag anses vara karaktäristiskt för den äldre järnålderns nordiska guldsmede.

Till de föremålstyper som introducerades vid denna tid hör s.k. päronformiga berlocker och runda eller bikoniska pärlor. De förstnämnda har under ett inledande skede en återhållen, stram dekor med en mindre accentuerad profil. Under slutet av första århundradet e.Kr., dvs. under fas B2, ersätts denna form av en berlocktyp som bitvis är fullständigt täckt av filigrantråd och som också får en markerad uppdelning i en över- och en underdel. Detta är den klassiska berlocktypen (fig. 2). Hos pär-



Fig. 2. Berlock av den fullt utvecklade typen från Lerkaka, Runsten sn, Öland. Berlocken har en tydlig uppdelning i en över- och en underdel och överdelen är täckt av tvinnad filigrantråd lagd i fiskbensmönster. Foto ATA. – Berloque of the fully developed type from Lerkaka, Runsten parish, Öland. The berloque is clearly divided into an upper and a lower part, the upper part being covered by twisted filigree wires in a fishbone pattern. Photo ATA.

lorna kan ingen likartad utveckling ses, utan de bibehåller i stort sett såväl form som dekor så länge som typerna förekommer, dvs. från tiden kring Kristi födelse till början av yngre romersk järnålder (B1a–C1).

Förebilderna för såväl berlocker som pärlor står att finna i det senhellenistiska guldsmitet

(Holmqvist 1949, 1959; von Müller 1958; Andersson 1995). Inom detta var hängen formade som olika typer av miniatyrkär – exempelvis amforor – allmänt förekommande, främst under 3–2 århundradet f.Kr. De fortlevde även efter det att det hellenistiska området kom under romersk överhöghet, och ett traditionssamband mellan dessa tidiga hängen och dem som förekommer under den bysantinska eran kan inte uteslutas. Men berlockliknande hängen är inte uteslutande begränsade till den hellenistiska världen. De finns även hos skyterna, kelterna och inom det trakiska kulturområdet (Andersson 1995, s. 26 ff. o. där anf. litt.).

Både pärlor och berlocker kännetecknas av att dekoren utförts av pålagda trådar och korn, dvs. filigran (tråddecor) och granulation (korndecor). Eftersom de två dekortyperna så gott som alltid uppträder tillsammans brukar denna typ av smycken kallas *filigransmycken*, alltså även de som har granulation. Om däremot filigrantråd saknas helt och dekoren istället uteslutande består av granulation talar man om *granulationssmycken*.

Någon inhemsk nordisk tradition att bygga på fanns inte för vare sig filigran eller granulation, utan det är tekniker som lånats in. Den förromerska granulationen som förekommer på exempelvis de ovan omtalade hals- och fingerringarna är av en helt annan karaktär än den vi finner hos det något yngre guldsmitet, varför ett samband mellan dessa två inte är sannolikt. Men att närmare geografiskt söka precisera varifrån de nya impulserna utgått kan enligt min mening ännu dessvärre inte göras (Andersson 1995, s. 175 ff.; jfr dock Nylén 1967, 1968, 1970, 1972; Kaul 1991; Kaul & Martens 1995). Däremot kan man konstatera att tekniken ytterst går tillbaka på det hellenistiska guldsmitet, företrädesvis i den form som detta hade i de östra delarna av Medelhavsområdet och kring Svarta havet. Att det verkligen rör sig om en hellenistisk bakgrund kan man slå fast bland annat genom tekniska analyser. Studerar man tråden på de nordiska filigranarbetena visar det sig att denna är framställd på samma sätt som på hellenistiska arbeten; detsamma gäller lödtekniken.

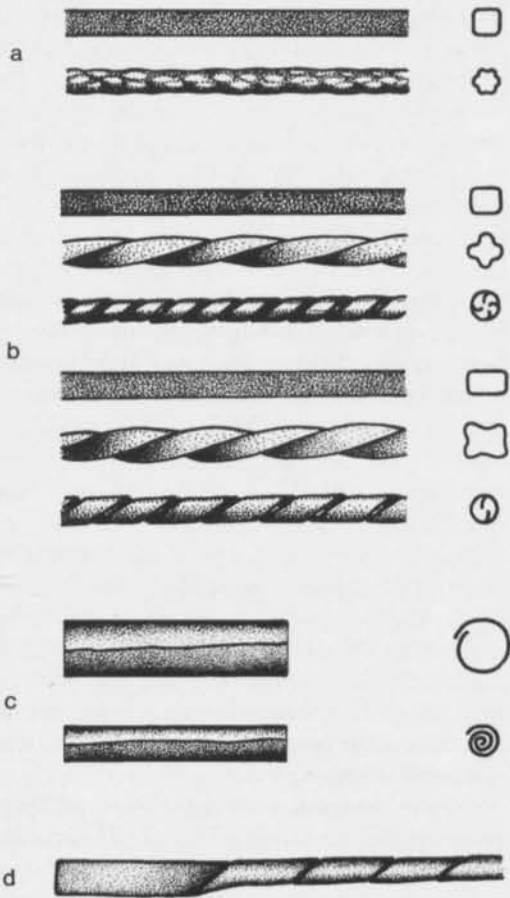


Fig. 3. Principen för framställning av skilda filigrantrådtypeper: a) hamrad tråd, b) torderad tråd, c) hoprullad bleckremsetråd, d) lindad bleckremsetråd. Renritning A. Grenberger delvis efter Bohlin 1981. – The main principles for manufacturing different types of filigree wires: (a) hammered wire, (b) block-twisted wire, (c) strip-drawn or coiled wire, (d) strip-twisted or strip-coiled wire.

Modern filigrantråd är genomgående tillverkad med hjälp av ett s.k. dragjärn, ett redskap med en serie hål med allt mindre diameter. Trådamnet dras genom de skilda hålen tills den önskade diametern på tråden uppnås. Tråd av denna typen kan identifieras genom de märken som själva dragningen ger upphov till. Det är först strax före vikingatidens inträde, som man börjar använda dragjärn i Norden (Duczko 1985). Tidigare har tråden framställts på flera skilda sätt, och det är dessa framställ-

ningstekniker som ytterst är lånade från det klassiska guldsmidet.

Den litet grövre tråd som ibland förekommer på filigranarbeten, är i allmänhet framställd genom hamring mot ett plant underlag eller mellan exempelvis läderskivor (fig. 3a). Trådtypen kallas efter framställningssättet *hamrad tråd* och stundtals kan svaga märken efter hammaren urskiljas på dess yta (ex. Andersson 1995, fig. 87, 88). Sådana märken kan emellertid också ha blivit utplånade till följd av efterbehandling, exempelvis genom polering eller värmetillförsel. Den hamrade tråden är känd redan hos sumererna och användes såväl inom det hellenistiska och det keltiska som det romerska guldsmidet (Andersson 1995, s. 123 o. där anf. litt.). I Norden härrör de äldsta belägen för hamrad tråd från bronsålder (Lund Hansen 1975, s. 136) och under romersk järnålder är den mycket frekvent i det nordiska materialet.

En annan typ av tråd är den *torderade* (fig. 3b). När man framställt sådan tråd har man utgått från ett ämne med kvadratisk eller rektangulär genomskärning. Ämnet har vridits runt sin egen axel tills en slät tråd bildats (Andersson 1995, fig. 89). För att jämna till denna kan man därefter rulla den mellan exempelvis två träplattor. Denna trådtyp är ganska ovanlig i Norden under romersk järnålder. Den kan identifieras genom en runt tråden löpande spiralformig söm och en kompakt genomskärning. Torderad tråd är, liksom den hamrade, en av de äldsta kända trådtyperna. Den förekommer på Cypern under bronsålder och har kunnat beläggas på Kreta från och med 17:e–16:e århundradet f.Kr. Längre fram i tiden förekommer den i mykensk, etruskisk, grekisk och romersk guldsmede (Oddy 1983, s. 64).

Man har alternativt kunnat utgå från tunna guldsbleck då man tillverkade filigrantråd. Två skilda trådtyper som haft denna utgångspunkt är kända. Den ena framställs genom att man rullar samman en bleckremsa varvid en *hoprullad bleckremsetråd* bildades (fig. 3c, 4). Denna känns igen på en längs hela tråden gående söm samt på sitt ihåliga snitt. Trådtypen är känd i Egypten från omkring 3000 f.Kr. Den blir se-



Fig. 4. Hoprullad bleckremsetråd på berlocken från fornl. 61, Dalstorp sn, Västergötland. Den karaktäristiska sömmen som går i trådens längdriktning syns tydligt. Foto A. Svårdh, RIK. – Strip-drawn or coiled wire on the berloque from Ancient Monument 61, Dalstorp parish, Västergötland. The characteristic seam along the length of the wire is clearly visible.

nare mycket vanlig i det mykenska guldsmidet och kan följas in i det klassiska (Ogden 1982, s. 48 ff.). Från nordiskt område är antalet belägg från romersk järnålder inte speciellt många och det förefaller som om trådtypen inte varit direkt vanlig.

Däremot är den andra typen av blecktråd ytterst vanlig, den *lindade bleckremsetråden* (fig. 3d, 5). Vid tillverkningen av en sådan tråd har man vidit tunna bleck runt sin egen axel så att en tråd bildats. Denna trådtyp karaktäriseras av att en söm går i spiral runt tråden och att den inte är kompakt i sin genomskärning. För att er-hålla en helt trind tråd kan den sedan rullas mellan träplattor för att jämnas till. Tekniken introducerades vid mitten av andra årtusendet f.Kr. (Eluère 1989, s. 141) och förekommer bland annat på smycken i Tutankhamons grav (Ogden 1982, s. 51). Tekniken är känd såväl hos etruskerna och grekerna som hos romarna, och i Norden är den den mest frekventa av de trådframställningstekniker som påvisats (Andersson 1995, s. 126). Den är känd redan på så tidiga föremål som Havor-ringen (period III) och belägg finns från samtliga faser fram till slutet av 300-talet (fas C3). I den folkvandringstida smedsdepån från Djurgårds-ång vid Skara i Västergötland ingår för övrigt remsor som av allt att döma utgjort råämnen

för tråd av denna typ, och i brakteatmaterialet från samma period finns även exempel på lindade bleckremsetrådar (Bohlin 1981, s. 90 ff.).

Som framgått av det ovan sagda har samtliga beskrivna trådframställningstekniker rötter långt tillbaka i tiden. Vissa finner man redan i det sumeriska guldsmidet och i det hellenistiska och romerska förekommer de allmänt. Teknikerna är inte något som man kunnat lära sig bara genom att studera smyckena i detalj. För ett sådant studium krävs närmast ett mikroskop. Snarare visar de att man måste ha tillägnat sig kunskapen på direkt väg, genom en annan guldsmed. Detta kan innebära, att nordbor gått i lära på kontinenten eller att främmande guldsmeder sökt sig till Norden för att etablera verkstäder här. Det sistnämnda alternativet anser jag själv mest sannolikt, och jag kan tänka mig – som en rimlig förklaringsmodell – att etableringen av guldsmedsverkstäder i Norden har ett direkt samband med den framväxande nya elit som kan skönjas under period III av förromersk järnålder. Denna elit har haft behov av statussymboler av den typ som guldsmederna producerade, och också en vilja att kontrollera framställningen av dessa symboler för sin unika samhällsställning (jfr Ramqvist 1990). Det är säkerligen därför ingen slump, att man finner ett uttalat samband mellan våra äldsta järnåldersguldfynd och utbredningen av tidiga statusgravar med importföremål och vapen. Detta är påtagligt exempelvis på Gotland, Öland, Fyn och östra Jylland, och kopplingen såväl koro-logiskt som kronologiskt är så uppenbar att den måste förstås som ett klart samband.

En annan faktor som ytterligare stärker tanken på en hellenistisk bakgrund för den romartida filigrankonsten i Norden, och som också understryker osannolikheten av en indirekt överföring, är den lötteknik som använts. Den baserar sig nästan genomgående på ett s.k. icke-metalliskt lod, där kopparsalt blandats med ett bindemedel (t.ex. fisklim) och vatten. Detta sätt att löda beskrivs bland annat av Plinius, men är belagt hos såväl etruskerna som i det hellenistiska guldsmidet. Fördelen med att arbeta med ett icke-metalliskt lod är att lodet, om det används på rätt sätt, aldrig skadar de-



Fig. 5. Lindad bleckremsetråd på berlocken från fornl. 61, Dalstorp sn, Västergötland. Sömmen går här i spiral över tråden och visar framställningstekniken. Fotot A. Svårdh, RIK. – Strip-twisted or strip-coiled wire on the berloque from Ancient Monument 61, Dalstorp parish, Västergötland. The seam can be seen as a spiral across the wire and shows the manufacturing technique.

koren genom att översvämma den. Närvaron av koppar medför dessutom att guldets (eller silvrets) får lägre smältpunkt i kontaktytan mellan påliggande och underliggande delar, vilket i sin tur innebär att värmeförlusten inte behöver vara så hög. Ytterligare en fördel är att lodtypen tillåter att upprepade lödningar sker. Nackdelen är dock att lödningen inte blir så stark, varför det händer att dekoren faller bort. Då efterlämnas en karaktäristisk *förhöjning* på underlaget som stundtals kan vara synlig med blotta ögat (Duczko 1985; Andersson 1995, s. 137 ff., fig. 115–118).

Ett fåtal belägg för metalliska lod finns även i det romartida guldfiligranmaterialet. Denna lodtyp består av en legering av två eller tre olika metaller och lodet måste besitta två viktiga egenskaper: ha en lägre smältpunkt än den metall som skall lödas och en färg som medför att lödningen färgmässigt smälter in i omgivningen. Det metalliska lodet används i pulverform eller som små bitar, som läggs i anslutning till lödpunkten. När värmen tillförs smälter lodet och lödningen sker. Nackdelen med det metalliska lodet är, att det ofta händer att den överflödiga metallen svämmas över dekoren och på så vis dränker den med överskottsmetall. Den reliefverkan som man eftersträvar med filigran och granulation omintetgörs där-

för lätt. Av den anledningen är det vanligast, att det metalliska lodet används på grövre dekor, exempelvis grov granulation. Det metalliska lodet ger emellertid en mycket stark lödning, som innebär att dekoren bara i undantagsfall faller bort. Om detta ändå sker efterlämnar dekoren en *försänkning* i metallytan (Duczko 1985).

Filigran- och granulationstekniken fortlever i Norden genom hela den romerska järnåldern (0–375 e.Kr.). Under periodens senare del (ca 150–375 e.Kr.) minskar emellertid dess betydelse varvid kvaliteten delvis sjunker. Man kan även spåra helt nya influenser utifrån under denna period. Förmodligen är detta ett resultat av stark påverkan från Sydosteuropa, och den ger sig till känna bland annat i form av olika typer av granuleringsmönster, dekorelement utförda i filigrantråd etc. (Andersson 1995, s. 141 ff.). En införsel av filigransmycken kan även fastställas under periodens slutskede, manifestrat bland annat i smyckeuppsättningen i den utomordentligt rikt utrustade graven från Årslev på Fyn (Storgaard 1990; Andersson 1995).

En bidragande orsak till, att pålagd dekor får en underordnad roll under yngre romersk järnålder kan vara, att guldimporten till Norden ökade kraftigt vid mitten av 100-talet e.Kr. på grund av den turbulenta utvecklingen på kontinenten, där det romerska riket kom i gungning och i allt högre grad hotades av yttre fiender. Guldets kan i ett sådant perspektiv ses som ett resultat av plundringar, mutor eller bestickningar eller kanske delvis mot en merkantil bakgrund, eftersom den administrativa handeln fick allt större betydelse under yngre romersk järnålder.

Den större tillgången på guld gjorde det inte längre intressant att producera små föremål som krävde lång tid att tillverka såsom berlocker och pärlor. I deras ställe framträder tunga, gedigna hals-, arm- och fingerringar (Andersson 1993a, 1993b, 1995). På dessa föremål spelade dekoren en underordnad roll. Synsättet på guldets tycks även vid samma tid ha förändrats och man förefaller att ha blivit allt mer medveten om metallens ekonomiska värde. Vi finner därför indikationer på, att smyckena i

stor utsträckning medvetet har givits en på förhand bestämd vikt (jfr t.ex. Herschend 1980; Kyhlberg 1980; Fønnesbech-Sandberg 1988; Andersson 1993b, 1995). Orsaken till detta måste vara, att man betraktat smyckena inte uteslutande som prydnad utan även som en form av betalningsmedel, om än i smyckets omarbetade form. I en sådan situation är pålagd dekor inte speciellt ändamålsenlig, eftersom den påverkar föremålets vikt på ett sätt som kan göra den svår att bestämma i förväg. Istället har man i stor utsträckning valt att punsornera föremålen. En sådan dekor påverkar inte vikten men ger trots det en estetisk effekt, som är fullt jämförbar med filigran och granulation. Man finner till och med försök att med hjälp av punsar efterlikna filigrantråd eller granulationskorn.

Inte bara hals- och armringar hade på förhand bestämda vikter. Också fingerringar anpassades till viktsystemen och kunde i vissa fall fungera som en sorts enklare viktod, som ägaren ständigt bar med sig (Herschend 1980; Andersson 1993b). Intressant är, att man i fingeringsmaterialet från perioden kan urskilja två diametralt olika grupper. Dels finns en stor grupp där en anpassning till viktsystem är uppenbar, och där man strävat efter att få en vikt som gjorde ringarna användbara i ett metrologiskt sammanhang, dvs. de väger en halv, en, en och en halv osv. viktenheter. Den andra gruppen kännetecknas av att det inte finns någon uppenbar koppling till viktenheter. Intressant med den senare gruppen är att den uppträder i gravmiljöer som präglas av det som traditionellt brukar uppfattas som hög status, dvs. förekomst av importföremål, silver- och guld-föremål etc. Det är frestande att se dessa gravar som anlagda för en samhällsgrupp som innehaft en ställning i samhället som inte baserats på en i första hand ekonomisk grund, utan kanske främst var en form av börsaristokrati, till skillnad från en framväxande grupp vars ställning baserade sig på ekonomiska transaktioner.

Nordborna skapade inte ett självständigt viktsystem, utan övertog det romerska (Herschend 1980). Detta är bara ett av flera exempel på, att den romerska påverkan som nådde

Norden (och övriga Germanien) inte bara hade en materiell sida, som kan spåras i det arkeologiska materialet i form av importerade brons- och glaskärl, utan också kunde ha formen av idéer och föreställningar. Även på andra sätt kan man i smyckematerialet spåra denna typ av »intellektuell import», kanske i en något konkretare form. Ett exempel på detta är de »imitationer» av romerska guldmedaljonger som börjar uppträda i Norden under 300-talet. Förlagor till dessa är de romerska guldmynt med högre valör än gängse mynt, som präglades med anledning av exempelvis militära segrar, tilldragelser i det kejsarliga huset eller liknande. Bara kejsaren hade rätt att prägla sådana och de var uteslutande avsedda att användas som kejsarliga gåvor (s.k. *sportule*). De cirkulerade därför inte som mynt utan bars vanligtvis som hängen eller monterade i någon form av infattning, exempelvis på en armrिंग, en brosch eller liknande. Detta var speciellt vanligt i de romerska provinserna. På nordiskt område har sex äkta medaljonger påträffats, samtliga försedda med eller uppvisande spår efter en ögla och med en dekorbård runt själva medaljongen. Ögla visar att de burits som hängen och slitaget på flera av dem antyder att de använts under lång tid, alternativt ofta.

De romerska medaljongerna bär genomgående en bild av kejsaren på framsidan. Han är iförd kejsarlig ornat med diademet runt halsen och manteln sammanhållen av ett praktfullt dräktspänne. Framställningen på baksidan varierar däremot. Två huvudtyper kan urskiljas. På de lättare medaljongerna finns i allmänhet en avbildning av kejsaren till häst och framför honom krålar en besegrad fiende i stoftet. De lite tyngre medaljongerna, vars vikt följaktligen motsvarar flera mynt, visar däremot kejsaren iförd senatorstoga. Det medvetna bildvalet (och vikten) har säkerligen ett samband med att medaljongerna var avsedda för olika samhällsgrupper (Breitenstein 1943, s. 92). »Ryttarmedaljongerna», där kejsaren framställs som den ständigt segrande fältherren, kan ha präglats med avsikt att föräras medlemmar av riddarståndet, högre officerare eller bundsförvanter, inom eller utom riket. »Senatorsmedal-

jongerna» å andra sidan riktade sig till den romerska senaten och visade att kejsaren, trots sin gudomlighet, var en av dem, om än en *primus inter pares*. Detta har säkerligen varit av betydelse, inte minst under senantiken då den romerska senaten satt i Rom och stillatigande fick se den ena provinsbon efter den andre på kejsartronen. Att som kejsare framställa sig som senator visade dock att man bibehöll den romerska identiteten och hyllade de romerska idealen, så provinsbo man var. Andra motiv som är representerade är allegoriska framställningar av staden Rom som en sittande kvinna hyllad av en bevingad Nike (segergudinnan), kejsaren bekransad av Nike etc. Bildinnehållet avslöjar medaljongernas funktion som kejsarliga propagandainstrument, riktade till samhällsgrupper inom och utom riket som behövde påminnas om kejsarens gudomlighet och Roms eviga bestånd.

Medaljongerna nådde som redan tidigare sagts även utanför det romerska rikets gränser, och germanska bundsförvanter och allierade var förmodligen ytterst tacksamma mottagare. I Szilágy-Somlyó i Siebenbürgen i nuvarande Rumänien har en samling om 14 medaljonger och mynt, konstfullt infattade till ett brösttäckande halssmycke, hittats. Möjligen har skatten en gång tillhört det västgotiska kungahuset och visar vilket aristokratiskt skikt i det germanska samhället som medaljongerna var avsedda för.

De imitationer av åktromerska medaljonger som påträffats i Norden kan delvis förklaras mot bakgrund av det som sagts ovan. De har figurframställningar som är i det närmaste identiska med dessa medaljonger. På adversen möter man något som kan uppfattas som ett försök att efterbilda den romerske kejsaren, med samma insignier som denne bär på de äkta medaljongerna. Utan minsta svårighet kan man på de flesta identifiera det kejsarliga diadem (Mackeprang 1952, pl. I:7a, 2:1a, 2a, 3a, 4a, 6a, 7b, 9a, 10a; IK 14, 107, 124, 126, 193, 262, 263), och på många av de barbariska medaljongerna har den framställda figuren prydligt markerade fibulor på axeln. På andra anar man förvanskningar av den romerska örnen, exempelvis på det charmfulla porträttet från Tunalund, Uppland (fig. 6) eller den mycket



Fig. 6. Medaljongen från Tunalund, Hjälsta sn, Uppland. Foto ATA. – Medallion from Tunalund, Hjälsta parish, Uppland.

närstående framställningen på medaljongen från Aak, Møre og Romsdal (Mackeprang 1952, pl. 2: 5a–b). Till och med kejsarmedaljongernas inskrifter finns med, där kejsaren beskrivs med sina titlar: DN VALENTINIANUS PF AUG, dvs. Vår Herre Valentinianus Överstepräst Augustus (Vestre Hauge-medaljongen), om än i fullständigt oläslig och missförstådd skrift. Men det är helt uppenbart, att både den som låtit tillverka imitationerna och den som utfört arbetet varit medvetna om inskriftens betydelse. Detta visas inte minst av imitationen från Svarteberg, Småland, där efterbildningarna av de latinska bokstäverna ersatts med inhemska runor, om än även här i oläslig form. Också på andra imitationer finner man enstaka runliknande tecken som antyder att man varit fullt införstådd med att de tecken, som skulle omge porträttet inte bara skulle vara dekor utan bokstäver, dvs. kunna ha ett mer konkret innehåll än en ren dekoration.

På åtta av tolv barbariska medaljonger återfinns en rytterframställning. Även här kan man med lätthet se likheter med förlagornas bild. Framför rytteren förekommer ibland en figur som möjligen låter sig identifieras som en besegrad fiende eller en välkomnande segergudinna. Osökt tänker man på de avsevärt yngre gotländska bildstenarna, där en ryttare välkomnas av en kvinna (valkyria?) med fram-

sträckt dryckeshorn (t. ex. Lindqvist 1941). Möjligen skulle man kunna tänka sig ett traditionssamband, även om skillnaden i tid motsäger en sådan tanke. Men det är inte alla ryttnarframställningar som följer det romerska schemat. På somliga (t.ex. Mackeprang 1952, pl. 2: 3*b*, 4*b*; IK 85, 126) är ryttern ensam. Ofta avbildas han då med höjd lans och med tyglarna i handen. På andra håller han en ring av något slag i sin uppsträckta hand (jfr Lamm 1994).

Många av detaljerna på imitationerna, exempelvis vad beträffar hästarnas utrustning, kan jämföras med motsvarigheter i det arkeologiska materialet från Norden, och överensstämmelser är inte svåra att påvisa. Detta gäller inte minst de delvis av metallringar förfärdigade tyglarna som återges på vissa av medaljongerna (Mackeprang 1952, pl. 2: 2*b*, 4*b*, 6*b*, 10*b*; Marstrander 1983, pl. XI: 2; IK 14, 85, 86, 124; jfr t.ex. Ørsnes 1988, Taf. 167–181). Man kan även notera Tunalund-medaljongens figur, som uppenbarligen står på ett par skidor och som i sin ena hand håller något som skulle kunna vara en stav.

Man måste naturligtvis ställa sig frågan, om dessa föremål verkligen bara är slaviska kopior, tillverkade för att imponera på en okunnig omgivning och ge sken av kontakter som räckte ner mot eller ännu hellre in på romerskt område? Är det med andra ord rätt att vi kallar dem imitationer? Frågan är svår att besvara, även om jag ovan redan delvis tagit ställning till detta. Många har uppfattat dem som just kopior, gjorda för att efterlikna ett vackert hänge utan speciellt innehåll. Men de romerska förlagorna har aldrig bara varit vackra smycken. De hade, som ovan framhållits, ett propagandainnehåll och en bakomliggande idé, som var lika betydelsefull som medaljongen i sig (jfr t.ex. Axboe 1991; Axboe & Kromann 1992). De visade kejsaren i hans egenskap av inte uteslutande det romerska folkets överhuvud utan också gud. Inskriften runt kejsarhuvudet var heller inte bara en meningslös ramsa, avsedd att möjliggöra en identifikation av den avbildade. Den beskrev även de goda egenskaper kejsaren besatt: hans fromhet, hans givmildhet och hans kombinerade världsliga



Fig. 7. Medaljongen från Lilla Jored, Kville sn, Bohuslän. Foto ATA. – Medallion from Lilla Jored, Kville parish, Bohuslän.

och andliga ställning. Frånsidans bild var inte heller enbart en estetisk framställning av kejsaren som segerherre. Bilden hade ett bestämt syfte och berättade utan omsvep att hans fiender alltid fick bita i gräset. Uppror eller fiendelighet mot kejsaren eller det romerska folket var därför meningslösa: de kunde bara leda till nederlag!

Nu kan man fråga sig om de konstnärer, som utförde de nordiska imitationerna, och kanske framför allt de stormän, som lät beställa dem, var medvetna om detta. Skapade man ett hänge eller sökte man överföra en romersk idé på germanskt område? Enligt mitt förmenande kan det inte råda någon som helst tvekan om att svaret bara kan vara ett: man övertog en idé. Beställaren, en germansk storman eller småkung, lät framställa sig själv, fullt medveten om vad detta innebar, som den romerske kejsarens jämlike med samma krav som denne på att bli uppfattad som gudomlig. Frånsidans segrande kejsare till häst blev den lokale aristokraten på sin stridshäst med en besegrad fiende framför sig. Den välkomnande kvinnan (Nike omvandlad till Valkyria) kan utan svårigheter insättas i en inhemsk föreställningsvärld, vilket styrks ytterligare av att hon ofta avbildas hållandes i en stav eller käpp (jfr Mackeprang 1952, Pl. 2: 2*b*, 6*b*; Marstrander 1983, pl. XI: 2; IK 14, 86, 124), ett föremål, som möjligen skulle kunna sättas i

samband med Völvan (jfr t.ex. Hjørungdal 1991, s. 105).

Något som ytterligare styrker denna förklaringsmodell är framställningen på medaljongen från Lilla Jored (fig. 7). Där ses på framsidan ett i hög grad klassiskt präglad mansporträtt, sett i profil. Den avbildade bär det kejsrerliga diademet på huvudet, håret är tydligt tillrättlat och friserat och dräkpännet är prydligt placerat på axeln. Hela framställningen omges av en oläslig, missuppfattad latinsk text. Med lätthet skulle man kunna uppfatta bilden som en skickligt gjord kopia av ett kejsarporträtt från 300-talet. Men vad som gör detta osannolikt är, att den avbildade personen på sin uppsträckta tumme bär en mycket tydligt avbildad finger-ring. Typen som sådan förekommer inte hos romarna (Andersson 1993b) men är vanlig i hela Skandinavien, och i just den grav där medaljongen påträffades ingår en sådan finger-ring. Bilden kan med andra ord föreställa den gravlagde, som på detta sätt låtit avbilda sig, inte på vilket sätt som helst utan som den romerske kejsarens jämställde. Säkert har han varit väl medveten om den intellektuella innebörden i bildframställningen. Porträttet visar därför, hur vittgående den romerska påverkan var, även i det avlägsna Skandinavien så sent som under 300-talet e.Kr. På sitt sätt utgör porträttet en nordisk spegling av romersk glans: en germansk ädling, som i spegelbilden ser sig själv, om inte direkt som den romerske kejsaren, så i alla fall som en härskare med rätt att använda samma maktsymboler som denne. De germanska medaljongerna kan därför beskrivas som en form av intellektuell import, som i konkret form visar de nära förbindelser, som fanns mellan Skandinavien och Sydeuropa under senantiken. De försök till smygromanisering av den germanska aristokratin, som man anar sig till bakom förekomsten av glas- och bronskårl i Germanien, och som påbörjades redan under kejsare Augustus tid, lyckades med andra ord (Andersson & Herschend 1997). Germanien övertog de romerska idéerna. Men detta skedde för sent. Det romerska riket låg redan i ruiner och ur dess rykande aska växte de germanska rikena fram, arvtagare och arvlösa på en och samma gång.

Referenser

- Almgren, O. 1914. *Die ältere Eisenzeit Gotlands 1*. Stockholm.
- Andersson, K. 1993a. *Romartida guldsmede i Norden 1. Katalog*. Aun 17. Uppsala.
- 1993b. *Romartida guldsmede i Norden 2. Fingerringar*. Opia 6. Uppsala.
- 1995. *Romartida guldsmede i Norden 3. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*. Aun 21. Uppsala.
- Andersson, K. & Herschend, F. 1997. *Germanerna och Rom*. Opia 13. Uppsala.
- Axboe, M. 1991. Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteaterne som kilde til politisk-religiøse forhold. *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg slot 11–15 april 1989*. Red. C. Fabeck & J. Ringtved. Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27. Højbjerg.
- Axboe, M. & Kromann, A. 1992. DN ODINN P F AUG? Germanic »imperial portraits» on Scandinavian gold bracteates. *Ancient portraiture. Image and message*. Acta hyperborea 4. København.
- Becker, C. J. 1990. *Nørre Sandegård. Arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948–1952*. København.
- 1993. Studien zur jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf Bornholm. *Acta archaeologica* 63. København.
- Bohlin, P.-O. 1981. Brakteatteknik. C-uppsats. (Institutionen för arkeologi, Uppsala.)
- Breitenstein, N. 1943. En nyfundnen romersk guldmedaillon. *FNA*. København.
- Deppert-Lippitz, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck. Kulturgeschichte der antiken Welt* 27. Mainz.
- Duczko, W. 1985. *Birka V. The filigree and granulation work of the Viking Period. An analysis of the material from Björkö*. Stockholm.
- Ekholm, G. 1935. *Fornetid och fornforskning i Skandinavien*. Stockholm.
- Eluère, C. 1989. *Secrets of ancient gold*. Guin-Düdingen.
- Fonnesbech-Sandberg, E. 1988. Vægtssystemer i ældre germansk jernalder. *Aarbøger* 1987. København.
- Herschend, F. 1980. Två studier i öländska guldfynd. [1. Det myntade guld. 2. Det omyntade guld.] *Tor* 18, (1978–1979). Uppsala.
- Hjørungdal, T. 1991. *Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. Acta archaeologica Lundensia. Serie in 8° 19. Lund.
- Holmqvist, W. 1949. *Sveriges forntid och medeltid. Kulturhistorisk bildatlas på grundval av Statens historiska museums publikation »Tiotusen år i Sverige»*. Stockholm.
- 1959. *Guldskeerter från järnåldern*. Ur Statens historiska museums samlingar 7. Stockholm.
- IK. 1985–1989. *Ikonomographischer Katalog*. 1–3. Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. München.

- Kaul, F. 1991. *Gundestrupkedlen. Baggrund og billedverden*. København.
- Kaul, F. & Martens, J. 1995. Southeast European influences in the Early Iron Age of southern Scandinavia. *Acta Archaeologica* 66.
- Knappe, A. 1994. Yngsta stenålder och bronsålder. *Guldets magi i saga och verklighet*. Red. A. Knappe. Statens historiska museum. Stockholm.
- Kyhlberg, O. 1980. Vikt och värde. *Arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder*. 1. Helgö. 2. Birka. Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in archaeology 1. Stockholm.
- Lamm, J. P. 1994. Der Ring der Götter. *Iconologia Sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung in der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas*. Festschrift für Karl Hauck zum 75. Geburtstag. Berlin.
- Lindqvist, S. 1941. *Gotlands Bildsteine* 1. Stockholm.
- Lund Hansen, U. 1975. Guldhandværk i Nordens oldtid. *Guld fra Nordvestsjælland*. Red. M. Schou Jørgensen. Holbæk.
- Montelius, O. 1916. Guldarbeten från bronsåldern, funna i Sverige. *Fornvännen* 11.
- Müller, A. von, 1958. Die birnen- und kugelförmigen Anhänger der älteren römischen Kaiserzeit. *Offa. Berichte und Mitteilungen aus dem Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig und dem Institut für Ur- und Frühgeschichte an der Universität Kiel*, 15 (1956). Neumünster.
- Nylén, E. 1956. *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands. Funde, Chronologie, Formenkunde*. Uppsala.
- 1962. Skatten från Havors fornborg. *Proxima Thule. Sverige och Europa under forntid och medeltid*. Hyllningsskrift till H. M. Konungen den 11 november 1962 utgiven av Svenska arkeologiska samfundet. Stockholm.
- 1967. Guldringen från Havor och den stora silverkitteln från Gundestrup. Iakttagelser vid en resa till Svarta havets västra kust. *Fornvännen* 62. Stockholm.
- 1968. Gundestrupkitteln och den thrakiska konsten. *Tor* 12 (1967–1968). Uppsala.
- 1970. Die älteste Goldschmiedekunst der nordischen Eisenzeit und ihre Ursprung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 15 (1968). Mainz.
- 1972. Der Norden und die Verbindungen mit dem thrakisch-dakischem Raum. *Studia Gotica. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa. Vorträge beim Gotensymposium im Statens historiska museum Stockholm 1970*. Red. U. E. Hagberg. KVHAAH Antikvariska serien 25. Stockholm.
- Oddy, W. A. 1983. Gold wire on the Thetford jewellery and the technology of wire production in Roman times. *The Thetford treasure. Roman jewellery and silver*. Red. Johns, C. & Potter, T. London.
- Ogden, J. 1982. *Jewellery of the Ancient world*. London.
- Pfrommer, M., 1990. *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks*. Istanbul Forschungen 37. Tübingen.
- Ramskou, T. 1975. Guld gennem tiderne. *Guld fra Nordvestsjælland*. Red. M. Schou Jørgensen. Holbæk.
- Ramqvist, P. 1990. Helgö – unikt handelscentrum eller vanlig bondgård? *Fornvännen* 85. Stockholm.
- Schou Jørgensen, M. 1975. Oldtidsguld. *Guld fra Nordvestsjælland*. Red. M. Schou Jørgensen. Holbæk.
- Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. [2. uppl.] Uppsala.
- Storgaard, B., 1990. Årslev-fundet – et fynsk gravfund fra slutningen af yngre romersk jernalder. *Aarbøger*. København.
- Ørsnes, M. 1988. *Ejsbøl I. Waffenopferfunde des 4.–5. Jahrh. nach Chr. Nordiske fortidsminder, Serie B 2*. København.

Summary

The oldest gold jewellery with decorations of filigree and granulation found in the Nordic countries are a necklace and four earrings which came to light in Gotland in the last century (Fig. 1). They have been central in the discussions about the age and origin of the art of filigree, but this paper shows that the parure can be dated to the early or mid third century BC, and that the necklace at least was manu-

factured in the western part of the Hellenistic world, probably in southern Italy. This confirms that the parure is clearly chronologically separate from the domestic filigree work in the Nordic countries which does not appear until the 1st century BC. However there is no doubt that this jewellery originates in the Hellenistic area, and most probably in the east thereof. This can be seen in the designs characteristic of

the older phases which include different types of pendant. In the initial stages of the Roman Iron Age more types were introduced which also originated in the Hellenistic world. This applies to round and biconical beads as well as the so-called berloque (Fig. 2). Technical analyses of the way in which the filigree wire is manufactured support a Hellenistic origin. Four techniques of producing filigree wire may be discerned in the Nordic material (Figs. 3a-d). The coarse wire is usually hammered but the fine wire is produced by a different process. So-called strip-drawn or coiled wire (Fig. 4) is present in this material as is block-twisted wire. However, the most common is the strip-twisted or strip-coiled wire (Fig. 5). All these types can be identified by certain characteristics; it is obvious that the goldsmith was familiar with, and used, several different processes.

Another factor which indicates the classical origin of the Nordic filigree work is the soldering technique. Filigree jewellery is almost exclusively soldered with a non-metallic or chemical lode. This consists of copper salt mixed with an adhesive and water. The lode type is very common in classical goldwork and is described e.g. by Pliny.

Filigree and granulation is most common during the Early Roman Iron Age. In the later part of the period it is superseded to some extent by a punched decoration. This is probably related to an increase in gold import to the Nordic countries at this stage which led to the manufacturing of heavier jewellery. An increased awareness of the "commercial" value of gold can also be seen and many pieces of jewellery have a predetermined weight. In

other words they have been seen as a combination of an ornament and an investment suited to a metal economy.

The Late Roman Iron Age shows traces of what could be called phenomena of intellectual import in the jewellery material. This paper cites the "imitation" medallions of Roman emperors (Fig. 6) as examples. The author maintains that these medallions should not be seen as faithful copies of Roman originals, slavishly produced by barbarian goldsmiths. It is more likely that the persons ordering the medallions were very well aware of the function and aim of the prototypes. This is clearly evidenced by the choice of motifs on the medallions. Some medallions show images of horsemen whose equipment can be identified with archaeological material from the Nordic countries. This clearly indicates that it is not direct reproduction *per se* but rather the copying of an idea. The instigator of the medallions would probably have had his own environment depicted and the emperor portrait on the obverse may be seen as a local chieftain wearing the Roman imperial insignia. One support for this theory can be found in the medallion from Lilla Jored (Fig. 7). This depicts a man in profile wearing a diadem, with an imperial brooch on his shoulder. On an outstretched thumb he wears a finger-ring of a type unknown in the Roman area. The grave containing the medallion also included a finger-ring identical to that depicted. This strongly supports the theory that the man depicted and the deceased are one and the same, and that the Romanisation of the Nordic countries in the 4th century had proceeded further than was previously thought.

